

Juryrapport Karel van Manderprijs 2021

Werkveld Architectuur, stedenbouw en ruimtelijke ordening, tuin- en landschapsarchitectuur, monumentenzorg en bouwhistorie door de eeuwen heen

Sinds 1958 reikt de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici jaarlijks de Karel van Manderprijs uit voor een waardevolle wetenschappelijke publicatie van een Nederlandse of in Nederland werkzame kunsthistoricus. Een publicatie die het zicht op een deel van de kunstgeschiedenis aanzienlijk heeft veranderd. Het is van blijvend belang dat vernieuwende kunsthistorische publicaties worden geschreven en ook met een breder publiek worden gedeeld. Eens per vijf jaar komt het werkveld van de brede architectuurgeschiedenis aan bod.

De jurering voor deze prijs vindt sinds enkele jaren plaats op basis van een vooraf opgestelde longlist van publicaties die de afgelopen vijf jaar binnen een vastgestelde tijdsperiode of werkveld zijn verschenen. Dit jaar vormt de longlist *Architectuur, stedenbouw en ruimtelijke ordening, tuin- en landschapsarchitectuur, monumentenzorg en bouwhistorie door de eeuwen heen* de basis voor jurering en prijsuitreiking. De VNK longlist voor de Karel van Manderprijs 2021 met publicaties op deze gebieden, verschenen in 2016-2020, werd samengesteld door Maaïke Waaldijk.

De jury van de Karel van Manderprijs kent een jaarlijks wisselende samenstelling. Dit jaar bestond de jury uit:

- **Hetty Berens** (architectuurhistoricus, senior conservator bij Het Nieuwe Instituut en bestuurslid Onderzoeksschool Kunstgeschiedenis)
- **Janneke Bierman** (architect bij BiermanHenket, voorzitter subcommissie I (binnenstad) van de commissie Ruimtelijke Kwaliteit van Amsterdam en Voorzitter van stichting Rietveld Schröderhuis en stichting Rietveld Schröder archief)
- **Freek Schmidt** (architectuurhistoricus, hoogleraar geschiedenis van de architectuur en de leefomgeving aan de Vrije Universiteit Amsterdam en adviseur op het gebied van ruimtelijke kwaliteit en welstand in Amsterdam en bij MOOI Noord-Holland).
- **Gabri van Tussenbroek** (bouwhistoricus bij Monumenten en Archeologie van de Gemeente Amsterdam, bijzonder hoogleraar stedelijke identiteit en monumenten, in het bijzonder van de stad Amsterdam aan de UvA).
- **Elyze Storms-Smeets** (historisch geograaf, senior-adviseur bij het Gelders Genootschap en buitengewoon universitair hoofddocent buitenplaatsen aan de WUR).

De jury stond onder voorzitterschap van Lidewij de Koekkoek, voorzitter van de VNK. Secretaris van de commissie was Mascha van Damme, bestuurslid van de VNK.

Nominaties

De vakjury heeft uit de ruim 120 publicaties acht publicaties genomineerd voor de Karel van Manderprijs. De jury heeft beoordeeld op een aantal criteria waarop de publicaties hoog scoren: in principe geen monografieën, wel proefschriften, in het Nederlands geschreven en door een persoon geschreven. De volgende aspecten waren doorslaggevend voor de jury: welke publicaties leveren een wezenlijke aanvulling op het vakgebied, vullen een lacune aan kennis, zijn vernieuwend qua onderwerp, aanpak, methodes en inzichten, hebben actualiteitswaarde en hebben als basis grondig wetenschappelijk onderzoek. Verder is de toegankelijkheid van de schrijfstijl en de leesbaarheid meegewogen.

De keuze is gevallen op de volgende nominaties:

- Anne Mieke Backer, *Er stond een vrouw in de tuin*. Rotterdam, 2016;
- Lenneke Berkhout, *Hoveniers van Oranje. Functie, werk en positie 1621-1732*, Hilversum, 2020. Handelseditie proefschrift Rijksuniversiteit Groningen;
- Sophie Elpers, *Wederopbouwboerderijen. Agrarisch erfgoed in de strijd over traditie en modernisering, 1940-1955*, Rotterdam, 2018;
- René de Kam, *De ommuurde stad. Geschiedenis van een stadsverdediging*, Amsterdam, 2020;
- David Keuning, *Bouwkunst en de nieuwe orde. Collaboratie en berechting van Nederlandse architecten 1940-1950*, Nijmegen, 2017. Handelseditie proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam;
- Hanneke Oosterhof, *'Want de grond behoort ons allen toe': leven en werk van stedenbouwkundig architecte Lotte Stam-Beese*, Nijmegen, 2018. Handelseditie proefschrift Technische Universiteit Eindhoven;
- Tim Verlaan, *De ruimtemakers. Projectontwikkelaars en de Nederlandse binnenstad 1950-1980*, Nijmegen, 2018
- Auke van der Woud, *Het landschap, de mensen. Nederland 1850-1940*. Amsterdam, 2020

Anne Mieke Backer heeft met **Er stond een vrouw in de tuin** een prachtig boek geschreven over een zeer boeiend onderwerp. De publicatie vult duidelijk een kennislacune. De rol van vrouwen in de tuin- en landschapsgeschiedenis is lang onderbelicht geweest. In dit boek komt dat juist breed aan de orde, van ontwerpsters tot opdrachtgeefsters. Haar boek is een eerbetoon aan de vrouwen die landschappen hebben ontworpen en vormgegeven. Tuin- en landschapsarchitecten, maar ook boerinnen en landgoedeigenaren. Het laat zien dat veel te lang de Nederlandse geschiedschrijving over tuin en landschap eenzijdig gericht was op mannen. Het is een uitgebreid boek, om in te bladeren en in op te zoeken. Het is een eyeopener door de manier van presenteren, met goede, interessante casussen van de oudheid tot in 20^e eeuw. Qua onderzoeksaanpak en focus is het vernieuwend; egodocumenten en *oral history* hebben een belangrijke plek gekregen.

Lenneke Berkhout heeft **Hoveniers van Oranje** een degelijk proefschrift afgeleverd, zeer zorgvuldig en prettig leesbaar. Het is een mooi pleidooi voor de aanpak van historische landschapsarchitectuur als een samenspel van eigenaar, ontwerper en hovenier, met veel aandacht voor de biologische kant van tuinkunst; een gemis in Nederlandse tuingeschiedbeschrijving. Mooi is ook hoe de auteur, zelf fervent tuinier, haar praktijkkennis koppelt aan de historische feiten. De publicatie is een belangrijke nieuwe toevoeging aan het vakgebied van tuingeschiedenis. De bestudering van de rol van hoveniers/ tuinbazen bij zowel de nuts- als siertuinen vult een kennislacune. Berkhout heeft veel archiefonderzoek gedaan en vaak tot nu toe nauwelijks gebruikte bronnen benut. Doordat ook gekeken is naar ander tuinpersoneel (faisantiers, boswachters etc.) en naar (inter)nationale trends in de tuinkunst is de rol van hoveniers in een bredere context gezet. Het is qua focus vernieuwend; door de analyse van deze beroepsgroep ontstaat een beter begrip van hun vakkennis en kunde toen, en als vanzelf ook meer waardering voor deze tuinbazen.

Sophie Elpers stelt in **Wederopbouwboerderijen** de wederopbouw van agrarisch Nederland centraal. Dat tijdens de Tweede Wereldoorlog niet alleen binnensteden, maar ook 9000 boerderijen werden verwoest, is een relatief onbekend verhaal. Hoewel de wederopbouw al vanaf 1940 werd georganiseerd, kwam deze vanzelfsprekend pas na de Bevrijding op stoom. De manier waarop die wederopbouw van boerderijen moest worden vormgegeven, werd de inzet van een strijd tussen vernieuwers en traditionalisten. Anders dan de oudere agrarische bebouwing, waren wederopbouwboerderijen niet langer streekgebonden, maar gestandaardiseerd. Het beschavingsoffensief dat met de wederopbouw gepaard moest gaan, was een duidelijk motief bij deze vernieuwing. Deze breuk met de traditie was voor de Bond Heemschut en enkele architecten aanleiding om stelling te nemen in de discussie, die echter niet alleen over vorm en architectuur ging,

maar ook duidelijk politieke, economische en gebruikstechnische aspecten kende. Sophie Elpers is erin geslaagd een zeer gedegen studie te schrijven die voor zowel architectuurhistorici, agrarisch-historici als etnologen interessant is. Door de combinatie van materiaal uit archieven en publicaties met persoonlijke getuigenissen, ontstaat een compleet beeld van een tot voor kort onderbelicht aspect van de Nederlandse bouwkunst in de twintigste eeuw. Het is een fundamenteel onderzoek voor deze typologie in dit tijdvak. Het boek besteedt veel aandacht aan de politieke context, maar minder aan de boerderijen zelf. Het maakt nieuwsgiering naar het hoe en waarom ze op deze manier gebouwd zijn en hoe ze functioneerden.

René de Kam heeft met **De ommuurde stad** een goed en gedegen historisch onderzoek afgeleverd, dat hij als stadshistoricus, en vooral historicus-verteller, weet te brengen voor een groot publiek. Met *De ommuurde stad* vertelt hij het verhaal van de Utrechtse stadsmuur en laat hij zien dat een bouwhistorische publicatie allerminst taai en descriptief hoeft te zijn. Anders dan oudere publicaties over stadsmuren, zoals die van Janse en Van Stralen, laat De Kam zien hoe een middeleeuws megaproject als de bouw van een stadsmuur verbonden was aan macht, economie en handel, maar ook aan technische kennis, beschikbaarheid van bouwmaterialen en de mensen die het allemaal moesten doen. Voorbeeldig zijn de kaarten en de 3D-reconstructies die in het boek zijn opgenomen. Door archeologisch en bouwhistorisch onderzoek te vertalen in een moderne 3D-reconstructie komt de middeleeuwse stadsmuur tot leven, hetgeen niet alleen voor Utrecht van belang kan zijn, maar ook voor onderzoekers in andere steden. *De ommuurde stad* overstijgt door zijn brede aanpak het lokale verhaal van de Domstad, en biedt een mooie vertelling met een constructie van tufsteen en baksteen als hoofdpersoon.

David Keuning heeft met **Bouwkunst en de nieuwe orde** een belangrijk boek afgeleverd, dat uitstekend is geschreven. Het is een mooi overzicht met uitgebreide beschrijvingen hoe in de sociaal-politieke context van de veertiger jaren de collaboratie kon plaatsvinden en de rol van architecten daarbij. In alle verschillende gradaties daarvan; van passief tot meer actief. Het is een boeiend onderwerp dat voor het eerst zo gedetailleerd is onderzocht. Gedegen archiefonderzoek ligt aan de basis van zijn proefschrift. De publicatie draagt bij aan een goede discussie over het oorlogsverleden, specifiek bij architecten, maar ook meer in het algemeen. Het is geen populair onderwerp, het laat zien hoe klein en benepen de architectenstand kon zijn en dat er grote fouten werden gemaakt in het aanwijzen van schuldigen. Opvallend is dat er vrijwel geen architect, maar wel veel aannemers van collaboratie en zelfs oorlogsmisdaden zijn beschuldigd en veroordeeld. Ook bij studies naar andere beroepsgroepen kan deze studie een uitstekende bron en voorbeeld zijn.

Hanneke Oosterhof heeft met **'Want de grond behoort ons allen toe'**: over stedenbouwkundig architect Lotte Stam-Beese een mooi, buitengewoon belangrijk en bijzonder boeiend boek afgeleverd over het interessante en bewogen leven van architect Lotte Stam Beese. Het is een geweldig verhaal over ambitie, werk en leven van deze vooraanstaande vrouwelijke architect en stedenbouwkundige. Oosterhof geeft uitgebreide beschrijvingen van haar studie aan het Bauhaus, de invloed van het werken in jong Sovjet-Rusland op haar werk, haar samenwerking met Mart Stam en haar latere leven als stedenbouwkundige van de gemeente Rotterdam. Maar ook haar latere leven als alleenstaande moeder. Dat maakt het boek heel persoonlijk. Tegelijkertijd is het een subtiel pleidooi voor het zichtbaar maken van het werk van andere vrouwelijke architecten, stedenbouwkundige en ontwerpers in de recente geschiedenis, die vaak in de schaduw van hun echtgenoten of mannelijke ontwerpers zijn gebleven (maar gelukkig de laatste decennia meer aandacht krijgen).

Tim Verlaan schreef met **De ruimtemakers** een spannend boek over de jaren '60-'70 en de omgang met binnensteden, dat op een boeiende manier gaat over architectuur die we allemaal kennen of waar we deels mee zijn opgegroeid. Verlaan behandelt de grote projectontwikkelaars, maar de publicatie is vooral interessant omdat het laat zien hoe politiek en ontwikkelaars samenwerkten in een aantal grootschalige stadsontwikkelingen tussen 1950 en 1980 nabij historische binnensteden: Hoog

Catharijne Utrecht, Spuikwartier Den Haag en Amsterdam. Het is een helder geschreven boek, met een goede beschrijving van de tijdsgeest waarin deze grootschalige plannen vorm kregen. In zekere zin is het een historische studie over een misschien wel typisch Nederlandse bouwwereld en bouweconomie.

Auke van der Woud neemt in Het landschap, de mensen de Nederlandse ruimte als uitgangspunt en maakt een mooie sociaalhistorische analyse van het veranderende landschap in de overgang naar de twintigste eeuw. Van der Woud beschrijft in een sterke thematische aanpak de onverbidelijke modernisering van het landschap in relatie tot de bevolking, de volkscultuur, de mentaliteit, het economisch denken, de verzuiling, individualisme. Aspecten die allen bijdroegen aan de opvatting dat de Nederlandse ruimte buiten de steden een te verbeteren en te intensiveren geheel is. Zijn boek geeft goed inzicht hoe de grote veranderingen, zoals ze nu in ons landschap zichtbaar zijn, konden plaatsvinden. Hoe de grootschalige ontginningen van woeste gronden, de inpoldering, de oprichting van natuurmonumenten, de onderwijsinstellingen en politieke, sociale en economische krachten leidden tot het landschap van vandaag. Zonder het in te wrijven laat Van der Woud ons bijna terloops inzien dat onze voedselindustrie, consumptiemaatschappij en voortdurende aantasting van de natuur een geschiedenis hebben, waarbij ondernemingszin en planmatig denken grote gevolgen hebben gehad. Zo wordt begrijpelijk dat er een relatie is tussen cultuur en ruimtelijke inrichting, die tot in onze tijd sporen trekt en ons opmerksamer zou moeten maken van wat we aan het doen zijn. Aan de hand van archiefstukken is toch een heel toegankelijk verhaal gemaakt. Zijn schrijfstijl spreekt aan en daarmee weet hij een groot publiek te bereiken. Het gebrek aan enig kaartmateriaal vindt de jury wel een gemis. Auke van der Wouds publicatie is van grote sociaal-maatschappelijke betekenis.

De winnaar(s):

De jury had een dankbare taak, omdat zij acht belangrijke boeken mocht lezen en beoordelen. Tegelijkertijd was die taak een lastige. Hoewel uiteindelijk zowel vernieuwing, belang voor het vakgebied, diepgang én leesbaarheid belangrijke argumenten waren bij de toekenning van de Karel van Manderprijs 2021, bleek dit in de praktijk niet te resulteren in één prijswinnaar.

Daarom heeft de jury dit jaar gemeend **twee boeken** te moeten uitroepen tot winnaar van de prijs:

David Keuning met *Bouwkunst en de nieuwe orde. Collaboratie en berechting van Nederlandse architecten 1940-1950*, een boek dat historiografisch belangrijk is, omdat dit het verleden van Nederland in de twintigste eeuw in direct verband brengt met de geschiedenis van de architectuur, en uiteindelijk ook met de manier waarop architectuurhistorici zich daartoe verhouden. Een boek dat niet in groten getale bij de stationskiosken zal worden gekocht, maar dat daardoor niet minder belangrijk is voor de beoefening van de architectuurgeschiedenis in Nederland.

Terwijl over het boek van Keuning de grijze sluier van de Tweede Wereldoorlog ligt, spat van het boek ***Er stond een vrouw in de tuin van Anne Mieke Backer*** het plezier van de pagina's. Een schier oneindig overzicht, gelardeerd met talloze afbeeldingen, prenten, persoonlijke verhalen en vrouwen, die het Nederlandse (tuinen)landschap in het verleden en zelf het heden hebben vormgegeven.

Reden voor de jury om David Keuning én Anne Mieke Backer beiden de Karel van Manderprijs 2021 toe te kennen!

28 oktober 2021

Lidewij de Koekkoek

Voorzitter jury Karel van Manderprijs